

“ЛИСОН УТ ТАЙР” ДОСТОНИДА ВАЗН, СЎЗ, УСЛУБ ВА РИТМИК БЎЛАКЛАР ТАҲЛИЛИ

Karimova Yulduz Baxtiyorovna

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Yulduzk228@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонида вазн, сўз, услуб ва ритмик бўлақлар таҳлил этилган бўлиб, бу асар ўзининг поэтик фигуралари, тасвир усуллари ва ифода воситалари билан бадиий баркамол асар ҳисобланади. Чунки муаллиф классик адабиётнинг асосини ташкил этган шеърӣ санъатлардан моҳирона фойдаланган, ифода воситаларини тартиб билан занжир шаклида байтлар таркибига сингдириб, ўзига хос поэтик яхлитлик ярата олганлиги ҳақида фикр юритилади.

Калит сўз ва иборалар: поетика, тафаккур, образ, адабий тур, оқим, услуб, метод, объектив воқелик, бадиий тафаккур, илмий тафаккур, давр тенденцияси.

ANALYSIS OF WEIGHT, WORDS, STYLE AND RHYTHMIC PIECES IN THE EPIC "LISON UT TAYR"

ANNOTATION

This article analyzes weight, words, style and rhythmic parts in Alisher Navoi's epic "Lison-ut-Tair". It is believed that the author skillfully used the poetic arts that formed the basis of classical literature, integrated the means of expression into the structure of stanzas in the form of a chain, and created a unique poetic unity.

Key words and phrases: poetics, thought, image, literary genre, stream, method, method, objective reality, artistic thinking, scientific thinking, trend of the time.

Ҳар бир давр адабиётида бадиий санъатларнинг вазифаси ва моҳияти ўша давр анъаналарига хос услубда асарда намоён бўлади. Уларнинг муайян ижодкор асарларида ифодаланиш хусусияти услуб асосларини ташкил этади. Навоий ижодида поэтик санъатлар шоирнинг эстетик идеалини бадиий ифода этиш учун хизмат қилади. Хусусан, шоирнинг “Лисон ут-тайр” достони ўзининг поэтик фигуралари, тасвир усуллари ва ифода воситалари билан бадиий баркамол асар

ҳисобланади. Чунки муаллиф классик адабиётнинг асосини ташкил этган шеърӣ санъатлардан моҳирона фойдаланган, ифода воситаларини тартиб билан занжир шаклида байтлар таркибига сингдириб, ўзига хос поэтик яхлитлик ярата олган. Навоӣ лирикаси, эпик ва насрий асарлари вазнлари хусусида бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, А.Ҳайитметов, М.Шайхзода, Ё.Исҳоқов, А.Рустамов ва Дилором Салоҳий каби олимлар Навоӣ ижодида поэтик санъатлар шоирнинг эзгу мақсадлари, эстетик идеалини бадиӣ ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилганини изоҳлайдилар. Улар “Лисон ут-тайр” мувоффақиятини белгиловчи асосий омиллардан бири унинг лексик-стилистик ва ғоявий-тематик яхлитлиги асосида композицион бир бутунликнинг ташкил қилишида эканлигини қайд этади. Адабиётшуносликда “Мумтоз поэтикага хос қондалар ва замонавий адабиётшуносликда қўлга киритилган тажриба ва ютуқлар асосида “Навоӣ поэтикаси”ни қуйидаги тўрт йўналиш: шеър навълари, илми аруз, илми бадиъ ва илми қофия асосида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ҳам назарӣ поэтика (фоника ва ритмика масалаларини илми аруз доирасида), ҳам тарихий поэтика (строфика, стилистика, жанрлар масаласини шеър навълари, илми бадиъ доирасида) масалалари умумлаштирилган ҳолда таҳлил объектига тортилади”[Сироҷиддинов Ш.2018.286]. Бу таҳлиллар доирасида дастлаб, дostonдаги ҳамд ва наътларнинг берилишидаги шоирнинг тил қонуниятлари, сарфу наҳв истефодасига, сўз ва сўз бирикмасига, содда ва равон тил хусусиятларига эътибор қаратади. Дилором Салоҳийнинг ёзишича, “Алишер Навоӣнинг дунёқарашига кўра, адабий тафаккур инсоннинг катта жисмоний, руҳий меҳнатларининг заҳматини чекиб, ўзини ҳар томонлама поклаб эришадиган башарий бойлигидир. Навоӣ адабий тафаккурининг беқиёс, оламшумул парвозига сабаб бўлган нарса унинг бадиӣ тасвир соҳасидаги беқиёс санъаткорлигидир”[Дилором Салоҳий.2005.269]. Бу санъаткорлик “Лисон ут-тайр” дostonида поэтик санъатларнинг лафзу маъновий жиҳатдан ифодаланишида кўринади.

Шеърӣ нутқ муайян бир ўлчов асосидаги ритмга эга бўлиб, ўзининг муסיқийлиги, ҳиссий тўйинтирилганлиги билан фарқланади. Шеърӣ нутқдаги ўзига хос интонация, муסיқийлик ритмик бўлақлар ва ритмик воситалар, ўзига хос фонетик ташкилланиш, турли синтактик усуллар ёрдамида вужудга келади. “Шеърӣ йўлда ёзилган лирик асардаги кайфиятнинг ҳосил қилиниши, кечинманинг ўқувчига “юқтирилиши”да унинг ритмик-интонацион томони муҳим аҳамият касб этиб, шеърнинг ритмик интонацион хусусиятлари унинг мазмун билан уйғунлигида яхлит система сифатида ва шеърӣ нутқнинг ўзига хос ташкилланишини тасаввур қилиш учун, аввало, унинг ритмик-интонацион

хусусиятларини белгиловчи унсурлар, воситалар ҳақида тушунчага эга бўлиш зарур,”[3] - дейди Д.Қурононов. Ритм жуда кенг тушунча бўлиб, у борликдаги жуда кўп нарсаларда кузатилиши мумкин. Масалан, инсон организми, тарновдаги томчилар. Шу хусусиятига кўра ҳам ритм воқеаланган ҳодисадир. Шеъринг ритмик қурилишини яхшироқ тасаввур қилиш учун ритмик бўлак ва ритмик воситаларни аниқлаб олиш зарур. Ритмик бўлақлар сифатида бўғин (ҳижо), туроқ (рукн), мисра ва бандни оламиз. Бўғин бир ҳаво зарби билан айтиладиган товушлар йиғиндиси бўлиб, у барча шеър тизимларида энг кичик ритмик бўлак саналади. Аруз вазнида бўғиннинг қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўлишига эътибор берилади. Туроқ билан рукннинг ритмик бўлак сифатидаги аҳамияти ва даражаси тенг келади. Аруз тизимида рукн қисқа ва чўзиқ ҳижолярнинг маълум тартибда гуруҳланишидан ҳосил бўлади. Бу гуруҳнинг йиғиндиси мисра бўлса, иккилик мисранинг алоҳида кўриниши байтдир. Юқорида келтирилган ритм таърифига асосланиб “Лисон ут-тайр” достонидаги байтларни қуйидагича таҳлил қиламиз:

Барча авқо / тим ўтуб ан / дух ила,

- v - - / - v - - / - v -

Мотам аҳли / дек фиғону / вуҳ ила [Лисонут-тайр.75].

- v - - / - v - - / - v -

Рамали мусаддаси мақсур

(фоилотун-фоилотун-фоилун).

“Шеъринг ритмга, ритм шеъринг ритмга муайян шакл, яхлитлилик ҳада этади. Ритм шеъринг ритмга ҳар қандай оддий фикрни ҳам бир даража юқори кўтаради. Ритмдан сўзга сеҳр, таъкид, кўтаринкилик насиб бўлади; ритмлик фикр – ишонч, муҳимлик ато этгандай бўлади; шеъринг ритмлик сўз обрўли сўздир, ритмлик фикрни ёдлаш осон ва эсдан узоқ вақтгача чиқмайди... Қолаверса, ритмдорлик кишига завқ-шавқ бағишлайди, ритмдаги ҳиссиёт, эмоционалликни орттиради; руҳий эҳтиёжни қондиради” [Тўйчиев У.1985.75].

“Лисон ут-тайр” достонида шоир ритмик бўлақларни маълум тартибда жойлаштиради. Инверсия ҳодисаси нисбатан кам учрайди. Борларида ҳам рукн талаби билан аниқланади.

Улки махлу/ қот¹ халло/ қийдур ул,

Ондин ўзга/ фонию бо/ қийдир ул.

Биринчи мисранинг иккинчи рукнида “и” товушининг талаффузда айтилиши рукн талаби ҳисобланади.

Кўрди жам ўл/ фон нажосат/ лар басе,

Тушти ўт жис/ миға андок/ ким ҳасе.

Байтдаги рукнларнинг икки ёки уч дафъа такрорланишидан мисра, мисралар такроридан эса байт ҳосил бўлади. “Кўрди”, “тушди” сўзлари охирида келган “и” товуши қисқа талаффуз этилади ва “V” белгиси билан ифодаланади. Мисра охирида келган “басе”, “хасе” сўзлари тўлиқ ҳижо қийматида берилган ҳисобланади. Яъни рукн бир тўлиқ, бир қисқа ва бир тўлиқ ҳижодан ташкил топган. Байтлар бошида ва сўнгида қофиядош сўзлар келтирилгани боис бу мисралар тўқ қофия саналади.

Хилъати ах/ зар била жў/ ёи шаҳ,

Иўл озиққон/ ларға бўлгил / Хизри раҳ.

Бу байтда иккита бир хил рукн такрорланади, аммо учинчи рукнда сўнги ҳижо йўқ, яъни фоилон шаклида берилади. Мисралар охиридаги “шаҳ” ва “раҳ” сўзлари ҳам қофияни, ҳам чўзиқ ҳижони ҳосил қилган.

Чун келиб ўн/ ўзгаларга/ журъатинг,

Шаҳ бериб ўн / ўзгаларча/ қисматинг.

Бу байтда “чун” сўзи мисра бошида келган ва бу сўз одатда чўзиқ ҳолда талаффуз этилади. Кейинги рукннинг охирида “ўзгаларга”, иккинчи мисрадагиси эса “ўзгаларча” сўзлари билан яқунланади. Аслида “га” ва “ча” товушларидан тузилган ҳижолар ҳақиқатда бир қисқа ҳижо бўлсалар ҳам баъзан урғу олиб, тўлиқ ҳижо қийматида юради.

Қофиянинг мазмун билан алоқаси таъсирчанликни юзага келтиради ва шеър мазмунини ёдда сақлашга ёрдам беради. Ўзаги бир-бири билан тўла оҳангдош бўлган сўзлар тўқ қофияни, сўзлардаги баъзи товушларнинггина оҳангдошлиги оч қофияни ташкил этади. Юқорида келтирилган байтда “бериб-келиб”, “ўзгаларга-ўзгаларча”, “журъатинг-қисматинг” каби бир нечта сўзларда оҳангдошликнинг вужудга келиши кўш қофияни вужудга келтирган. Одатда, кўш қофиялар Худхуднинг қушларга айтган эътирозларида фаол қўлланилган.

Мунча бирла/ ўзни тавсиф/ эткосен,

Зўру шавкат/ бирла таъриф/ эткосен.

“Мунча” сўзида ҳам юқоридаги “чун” сўзи каби чўзиқ ҳолда талаффуз этилади. Аммо бу сўздаги “ча” қисқа талаффуз қилинади. Иккинчи мисрадаги “шавкат” сўзида “т” товуши ўзидан олдин келган “а” унлиси билан биргаликда чўзиқ ҳижони ташкил этмоқда. Мисралардаги радиф сўз “эtkосен” сўзи алоҳида таҳлилга муҳтож. Боиси, “э” ва “е” товушлари чўзиқ, аммо талаффузда “о” товуши “а” га мойил ҳолда айтилади ва қисқа ҳижо ҳисобланади.

Паҳлавону/ қаҳрамон ул/ бўлди, ул —

Ким кечиб жо/ нидин эткой/ азми йўл”.

Юқоридаги байтда “ул” сўзининг такрори услубий ўзига хосликдан ташқари, рукнлар тартибидаги чегарани белгиламоқда. “Ул” – чўзиқ ҳижо бўлиб, “л” товуши олдида келган унлилар асосан чўзиқ ҳижоларни ҳосил қилади. Адабиётшунос олим Абдурауф Фитрат айтганидек, “Аруз вазнида ҳижоларнинг камияти билан кайфияти айни даражада асосий рол ўйнайди. Мисраларда ҳижоларнинг сони эътиборга олингани каби қисқа, тўлуқ ҳижоларнинг биринчи мисраларидан ҳам айни тарзда такрор этади ва бу лозимдир”[213]. Мисраларнинг қатъий тартибда бўлингани шеърнинг ритмик хусусиятларига, оҳангига муайян ўзгаришлар киритади ва унинг таъсирчанлигини оширади. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достони қатъий ритмик қоидалар асосида ёзилган бўлиб, мазмунининг бойлиги билан ҳам эътиборлидир. Муаллиф дoston таркибига мақоллар, ҳикоятлар, афсона ва ривоятларни моҳирона тартиб билан жойлаб боради. Бу даврда дунёга келган асарларнинг ўзига хослиги шундаки, уларда қаламга олинган воқеалар моҳиятини асарда иштирок этувчи персонажларнинг ўзаро суҳбатидан ёки муаллифнинг поэтик тасвиридан билиб оламиз. Албатта, бу ахборот шунчаки юзаки бўлиб қолмаслиги учун автор ҳаётни чуқур билиши ва уни бутун мураккаблиги билан таҳлил қила олиши, байтда ишлатилган сўзлар воситасида инсон туйғуларига бевосита таъсир ўтказа олиши керак. Бунинг учун ҳар бир истеъдодли ёзувчи ўз асарининг бошланмасига алоҳида эътибор бериши, уни образли иборалар билан бойитишга, тасвир таъсирчанлигини оширишга ҳаракат қилиши талаб этилади. Шоир шеърнинг композицион мукаммалиги устида ижодий иш олиб бораркан, аввало байтларнинг семантик-стилистик структураси ва улардаги эмоционал таъсир йўсинига алоҳида эътибор беради. Композицияни ташкил этувчи поэтик усуллар ва бадий тасвир воситалари Навоий қаламига хос бўлган кўринишлари билан янада бойийди. Ҳар қандай поэтик фигуралар сўз орқали юзага чиқади. Бадий адабиётда сўз ва гаплар образ, манзара яратишнинг ўзига хос либоси, материалдир. Ижодкорнинг қалами сеҳри остида сўзлар ҳаётдаги нарса ва ҳодисаларни инсон онгида аниқ тиклайдиган, гавдалантирадиган воситадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навойшунослик. Дарслик. Тамаддун нашриёти. Т: 2018. Б-286.
2. Дилором Салоҳий. Навойнинг шеърий услуби масалалари. Тошкент. Фан. 2005. Б-269.
3. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. Б-124.
4. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. МАТ. 20 томлик –Тошкент: Фан. Т6 12.1996. Б-75-51-16-31-35-51.
5. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. Тошкент: Фан. 1985, Б-21
6. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5 жилд. Тошкент. “Маънавият”. 2010. Б-213.